

Testvérhatalmak, testvérregények

Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* és a *Sorstalanság*

NÉMETH TAMÁS

Hertész Imre egy publikálatlan interjúban így vallott az orosz lágerirodalom ikonikus szövegéről, Szolzsenyicin kisregényéről: „Az *Ivan Gyenyiszovics egy napját* akkor olvastam, mikor a *Sorstalanság*ot írtam, és láttam, hogy tulajdonképpen testvérmű. [...] nagyon jó könyv, de nem adott hozzá semmit a *Sorstalansághoz*, mert akkor már megvolt a regény koncepciója.” Hozzáférhető naplói ezt alátámasztani látszanak: bár olvasmányélményeiről már a legkorábbi feljegyzésekben is gyakran beszámolt, olykor ráadásul – a számára legfontosabbak, így Dosztojevszkij, Camus, Kafka egy-egy műve kapcsán – elemző alaposággal, Szolzsenyicinről sem a *Sorstalanság* keletkezésének évtizedében, sem később nem esik bennük szó.

A két mű közötti kapcsolat tehát nem genetikus, hanem szellemi természetű. Szolzsenyicin és Kertész (s mellettük, persze, mások, mint a magyar író számára különösen fontos Tadeusz Borowski) ugyanarra a kihívásra, a totális struktúrák ábrázolására hasonló művészi megoldásokat dolgoztak ki. Hogy regényük tere a „koncentrációs univerzum” vagy a Gulag-szigetvilág – ebből a szempontból majdhogynem lényegtelen.

A szóban forgó megoldások közül alighanem az elbeszélői nézőpont rokonsága a legszembetűnőbb. Ez nem jelenti egyben az elbeszélők rokoníthatóságát is, hiszen a *Sorstalanság* narrátora egy kamaszfiú, aki saját élményeiről számol be egyes szám első személyben, míg az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* elbeszélője nem azonosítható egyértelműen, és az eseményeket harmadik személyben adja elő. A nézőpont azonban mindkét esetben a táborlakóé, a légerek zárt világát így mindkét mű belülről jeleníti meg, erőteljesebben bevonva, mintegy az események részesévé avatva ezzel az olvasót is.

Köves Gyuri, aki egy naplóba illő fordulattal kezdi elbeszélését („Ma nem mentem iskolába”), a napló alapvető műfaji sajátosságát, az elbeszélte események és az elbeszélés időbeli közelségét (helyesebben: annak látszatát) végig fenntartja. A *Sorstalanság* hatása nem kis részben abban rejlik, hogy a narráció nem engedi érvényesülni az utólagos tudást, vagyis mentes marad az eseményekre később ráakódott értelmezésektől és ítéletektől. A cselekmény egyes kulcselemei pedig azáltal is

Tipikus tábor az ún. „Halott Út” vasútépítkezéseinél (1949–1953), 500 fogolyra tervezve. A képen két sorban 7 barakk látható egy közöttük haladó ösvénnyel a vasúttól a tábor bejáratán át az étkezdébe (baloldalon). A bal alsó sarokban lévő két kis épület valószínűleg pékség és fürdő. A jobb oldalon a tábor adminisztratív és őrségi épületei (L-alakban), illetve anyagok és szerszámok számára épült raktárak láthatók. Nyugat-Szibéria, a Jenyiszej folyó nyugati régiója, 1990 (Fotó: Tomasz Kizny)

kiemelt hangsúlyt kapnak, hogy elbeszélésükben a múlt idő jelenbe oldódik („Ott szemközt jelen pillanatban épp a mi vonatunkból való útítársaink égnek”), sőt, olykor – a második személyű alakok beiktatásával – az olvasó is kvázi szereplővé lesz. („Egy drótkerítés mögött azoknak a takaros zöld barakkoknak egyikéhez érhetsz, melyeket ez ideig – ha a Kistábornak vagy polgára – jószerint csak a távolból csodálhattál meg.”)

Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* ismeretlen narrátora hasonló hatást ér el azzal, hogy az eseményeket végig a (táborban élő, nem pedig a tábor túlélő) főhős szemszögéből látatja, sőt, az ő hangján beszél el. A foglyok reggeli átkutatásánál ezt olvassuk: „A hideg behatolt az ing alá, és most már el nem kergeti onnan az ember. Hiába voltak a rabok jól bebugyolálva. S hogy sajog Suhov háta! De jó lenne most a kis kórházi ágyon feküdni és aludni!”¹ A brigadéros bemutatásánál pedig – a *Sorstalanság* fentebb bemutatott eljárására ismerve – ezt: „Suhovnak semmi dolga a táborparancsnokkal, semmi dolga a TTO-val, a munkavezetővel, a mérnökökkel: mindenütt a brigadéros áll ki helyette, a brigadérosnak acélból a melle. De ha csak rezdül a szemöldöke, vagy felemeli kisujját, szaladj és csináld. A táborban bárkit becsaphatsz, csak Tyurint ne csapd be. Akkor élni fogsz.” A példák láthatóvá teszik, hogyan érvé-

nyesül a többnyire harmadik személyű beszéd ellenére a *fogoly* Suhov nézőpontja. Ezt a tábort is belülről látjuk tehát, s a kisregény narrációjából majdnem teljesen hiányoznak az értékelő mozzanatok is (de csak majdnem, Szolzsenyicin ugyanis nem szorítja teljesen háttérbe a kívülálló pozíciójából megszólaló reflexiót sem, amely a Kertész-regényben kizárólag a zárlatban kap szerepet).

A tapasztalat közvetlenségének illúzióját kelti a nyelvhasználat is. Mind Köves, mind Suhov a *hatalom nyelvét* beszéli, s ezzel elfogadja a hatalom által kínált jelentéseket, melyek csak az olvasói többlétezés tükrében lepleződhetnek le hazugságként. Amikor például a *Sorstalanság* hőse az Auschwitzba való megérkezést beszéli el, lényegében a náci fajelméletet juttatja szóhoz: „Az arcuk se volt épp igen bizalomgerjesztő: szétálló fülek, előremeredő orrok, beesett, apró, ravasz fényű szemek. Csakugyan, zsidóknak is látszottak, minden tekintetben.” Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* elbeszélője pedig nem ritkán szóltatja meg a múltat előszeretettel retusáló szovjet ideológiát: „A TTO-ba induló brigadérosok odacsődültek az oszlophoz, és az egyik fiatalabb, a Szovjetunió volt hőse, felmászott az oszlopra, és letörölte a hőmérőt.” A leghétköznapibb szavak (mint *érték, igazság, gazdagság, otthon* stb.) is új jelentéseket kapnak, hagyományos jelentésstruktúrájuk a tábor viszonyai közt felszámolódik, a lágerrek foglyai így egyben a nyelv foglyaivá is válnak.

Maga a kimondás, az elbeszélés azonban, mint arra fentebb utaltam, paradox módon mégis a hatalom nyelvét bizonytalanítja el: az olvasói elvárásokkal ütközve a jelentések ironikussá válnak, vagyis aszilván jelentéstulajdonításra épülő ideologikus nyelv végül nem bizonyul kikezdetlennek. Aligha véletlen, hogy a hazugságok keltette feszültség olykor mindkét műben a (tragi)komikum fölényében oldódik fel: „Az üggyiratok szerint Suhovot hazaárulásért zárták be. S valóban, be is vallotta, hogy igenis, csak azért

adta meg magát az ellenségnek, mert a hazát akarta elárulni, s a hadifogságból is csak azért tért vissza, hogy a német hírszerző szolgálatától kapott feladatát teljesítse. De hogy miféle feladatot, azt se Suhov, se pedig a vizsgálóbírója nem tudta kifundálni. Így hát a végére egyszerűen odaírták: »feladat.«”

Érdeemes megfigyelni, hogy a tanúságként értett elbeszélés kiemelt szerepe ellenére Kertész és Szolzsenyicin szövegét egyaránt radikális kultúrpeszimizmus jellemzi. A kultúra értelmezési keretei használhatatlannak bizonyulnak (Köves az iskolai ünnepeken hallott latin mondást – „Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk.” – felidézve arra a többértelmű megállapításra jut, hogy Auschwitz nem tartozik hozzá a műveltséghez), a hagyományos viselkedésminták pusztán kulturális maradványokká válnak (a lágerben otthonra talált, annak viszonyaihoz tökéletesen alkalmazkodott, könnyen megalázkodó Suhov nem hajlandó sapkában enni), a művészet, minthogy a táborok totális világában nincs más lehetősége, a rendszer szolgálatába áll (a festőművészek a rabok számaikat festik, s az eszközöket az ún. kulturális-nevelési osztályról hozzák). Beszédes kivételek persze, ha ritkán is, akadnak: az elhunytakért mondott *Kaddisznak* a *Sorstalanságban* még inkább közösségformáló ereje van, míg az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* Aljosája már konkrétan a hitben találja meg az ellenállás lehetőségét („Vasárnaponként összeül a többi baptistával, és súgnak-búgnak. Mít nekik a tábor? Fel se veszik!”).

Nyilvánvaló persze, hogy az említett kivételek korlátozott érvényűek. Köves nem élheti át a közösség élményét, mert nem ismeri az ima szövegét, Suhov számára pedig érthetetlen a baptisták konoksága. Az ellenállás formáit mindkét regényben feloldhatatlan idegenségük teszi zárójelbe, a főhősök így akadálytalanul fogadják be a láger-narratívát. Mivel pedig, mint láttuk, övek a domináns látószög, ez egyben a táborról abszolút

A „Sopka” nevű tábor maradványai. A Butugicsag-hegység vonulata Uszty-Omlug település közelében, Magadantól 270 kilométerre északra, Kolima, 1995 (Fotó: Tomasz Kizny)

(szó szerinti és metafizikus) zártságának, az idő kiterjedés nélküliségének tapasztalatát is előtérbe helyezi. A párhuzam itt is szembeötlő: „Próbáltam előre nézni, de hát kilátás csak a holnapra esett, a holnap meg ugyanez a nap, vagyis hát megint egy pont ugyanilyen nap” (*Sorstalanság*); „A táborban szinte észrevétlenül repülnek a napok. De a büntetés ideje az sehogy sem halad, egyáltalán nem fogy.” (*Ivan Gyenyiszovics egy napja*)

Mindez azt is jelenti, hogy mind a Kertész-, mind a Szolzsenyicin-mű legalább annyira a személyiséget felőrlő hétköznapok, mint a történelmi traumák regénye. Köves Zeitzban ébred rá, hogy „a rabságnak is vannak hétköznapjai, sőt, hogy az igazi rabság csupa szürke hétköznap tulajdonképpen.” Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* teljes egészében egy ilyen nap igazi szürkeségét, kisszerűségét, aljasságát – és nem utolsósorban boldogságát beszéli el. A meghökkentő befejezésben, amelyben a „felhőtlen, majdnem boldog nap” kiterjesztésével rendkívüli módon kitágulnak a kisregény időbeli határai, a legtisztább formában érhető tetten Szolzsenyicin iróniája.

Figyelemre méltó, hogy a már idézett interjúban Kertész a boldogság kidolgozásában és jelentésében látta a két mű alap-

vető különbségét. Aligha okoz ez meglepetést a *Sorstalanság* emlékezetes, szintén a boldogság fogalma köré épülő zárata fényében: „utamon, máris tudom, ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság. Hisz még ott, a kémények mellett is volt a kínok szünetében valami, ami a boldogsághoz hasonlított. Mindenki csak a viszontagságokról, a »borzalmakról« kérdez: holott az én számomra tán ez az élmény marad a legemlékezetesebb. Igen, erről kéne, a koncentrációs táborok boldogságáról beszélnem nekik legközelebb, ha majd kérdik. / Ha ugyan kérdik. S hacsak magam is el nem felejttem.”

Az utolsó fejezetben, Köves hazaérkezésével a narráció szükségyszerűen teret enged az utólagos tapasztalatnak, s ezzel párhuzamosan háttérbe szorítja a hatalom nyelvét. Kétségtelenül lényeges különbség ez Szolzsenyicin művével szemben, melyben e nyelv éppen a zárlatban ér zenitjére. Ezt a befejezést nem kezdi ki az irónia: a boldogság jelentésstruktúrája, ahelyett, hogy meginogna, továbbépül. Köves ezzel valóban a táborvilág radikális újraértésének, egy saját narratíva kialakításának igényét jelenti be – lehet-e ennél nagyobb tétje egy elbeszélésnek?

1 Az *Ivan Gyenyiszovics egy napjából* idézett részletek Wessely László fordításai.

Vasadi Péter KÉT FOGOLY

”

Úgy csúszkáltunk az
Alpok alatt a négynapos,
szüntelen esőben, hogy
már a sátorlap is
szivacsként csorgatta
a hideg hólét. Zubbony,
köpeny mint egy-egy
harang, megállt a sáron,
mikor fagyott. S közben
a hullámzó dörgés, ahogy
a tonnás páncélosok
fröcskölve közeledtek.
Már nem beszéltünk.
Mutogattunk egymásnak.
Fa alatt állni annyi volt,
mint kisebb vízesésben.
Se szó, se hang közöttünk.
Saját adag szennyes vizével
küszködött mindegyikünk.
Aki fölkiáltott, vagy föl akart
kiáltani, nyelte a vizet.
A folytonos köpködés.
Káromkodás már régen
hangtalan; bent vonaglott,
mint egy giliszta. Íme
egy rendezett visszavonulás
... A többit, hogy itthon
beköptek, szívattak, be-beidéztek
minket, megszoktuk. Elfogadtuk.
... Űtőér lettem, amely lüktetett
vigyázó ujjak alatt (látszólag)
engedelmesen. Fölfüggesztettek,
mint steppelt lepedőt a
szárítókötélen. Nem volt
áomlovas. Inkább bóklászás
fűgumós terepen, amelyről
tudtuk, aláaknáztattuk.

De ott, a drót mögött
azt a gyermekarcot
(a meglőtt haldoklómon
kívül) soha nem felejttem,
mert nem lehet; hát nem tudom.
Hisztérikus esőben egy
német SS lovon vezette
mind a hét gyermeket.
Ő volt az első, egy kislány.
Csuklójánál kötve a többi-
hez. Megálltam a sártésztás
caplatásban. Mintha
megütöttek volna. Bénán
bámultam őt. Tízéves
lehetett. Arcán a ráncos
pergamenbőr. Szemében
tág pupillás közöny.
Egy aggastyánfej a régi
mosógép-gécecsőhöz
hasonló nyakon, a csont-
sovány test, testecske szinte
zörgött, mint zsák érett dió.
Dülöngélt a gázkamra felé.
A gyűlölködő eső
verte őt is, engem is.
Néztük egymást
kimondhatatlanul.
Aztán tovább rángatták.
Elbukdácsolt facipőiben.
Kísértem szemmel.
Késő este, a szalmazsákon
kezdték el föl-fölhörrenve
sírn.
Halálvágy. Üresség. Pokol.

Hol vagy, Kicsim?
Vársz-e rám.
Hol lehetsz.